

Nyelvi szintek interakciója a műveltségben: milyen jelentést hordoznak az alternatív esetragok?*

1. Bevezetés. — Egyes nyelvészeti problémák hatékony és rendszeres megközelítése elméleti és módszertani okokból a nyelvi szintek többé-kevésbé szigorú elkülönítését igényli, míg másoknál nagyobb hangsúlyt kaphat a kapcsolódási pontok ke-

* Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a dolgozat korábbi változataihoz fűzött észrevételeikkel, tanácsaikkal segítették munkámat (különösen Kenesei István professzornak, Németh T. Enikőnek és a Magyar Nyelv névtelen bírálójának vagyok hálás). Ha néhány ponton megmaradtam a saját véleményem mellett, azért a felelősség csakis az enyém.

resése, a szomszédos területek interakciójának bemutatása. Az ismeretek gyarapodásával olykor szükségessé válik a grammatikai komponensek autonómiájára alapozott korábbi leírások újragondolása is. A műveltetés kérdéskörének tipológiai szakirodalma már az 1980-as évek elején leszűrte azt a tanulságot, hogy ez az összetett jelenség a legtöbb nyelvben kihívást jelent a pusztán formai jegyekre támaszkodó elemzések számára, jelentésbeli szempontok figyelembevételével azonban teljesebbé tehető a magyarázat (SAKSENA, A., *The Affected Agent: Language* 56. 1980: 812—26; Cole, P., *The Grammatical Role of the Causee in Universal Grammar: International Journal of American Linguistics* 49. 1983: 115—33; COMRIE, B., *Language Universals and Linguistic Typology*. Blackwell, Oxford, 1981. 158—77; UŐ., *Causative Verb Formation and Other Verb-deriving Morphology*. In: SHOPEN, T. szerk., *Language Typology and Syntactic Description, Vol. III*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 309—48). A jelen dolgozat azt vizsgálja, érvényesek-e a magyarra az idézett tanulmányok szemantikai megfigyelései, általánosításai, s ha igen, az adatok milyen csoportját vagy csoportjait érintik.

A magyar műveltető szerkezetekkel és igeképzéssel foglalkozó írások még a közelmúltban is a kérdés szakirodalmi feldolgozatlanságára hívták föl a figyelmet (l. MIKOLA T., *A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere*. In: BÜKY L., FORGÁCS T. szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 1999. 109—19; KOMLÓSY A., *A műveltetés*. In: KIEFER F. szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai K., Bp., 2000. 213—92). A gazdag problémaanyagból a továbbiakban az ige bővítményszerkezetét, az esetadást meghatározó feltételeket, illetőleg az erre vonatkozó szakirodalmi megállapításokat igyekszem áttekinteni, egymással és a nyelvi adatokkal összevetni, valamelyest nagyobb súllyal kezelve a nyelvhasználat azon jellegzetességeit, melyeket a ma irányadó forrásmunkák inkább csak kivételként tartanak számon. A műveltető képzés nyomán ugyanis egy új, az alapigével jelölt eseményhez képest külső szereplővel (a kezdeményezővel) bővül a mondat argumentumstruktúrája, amely szereplő mindig az alany tulajdonságait veszi magára, és ezzel párhuzamosan az alapigét tartalmazó mondat alanya az új szerkezetben — mint eszközlő, illetve kivitelező — a magyar grammatika szabályai szerint tárgy- vagy eszközesetbe kerül. Nem teljesen nyilvánvaló azonban, milyen kritériumok befolyásolják a beszélők nyelvi választásait, ráadásul arról is eltérő vélemények lehetnek, hogy mi számít grammatikus vagy köznyelvi formának, és mi nem (vö. HETZRON, R., *On the Hungarian Causative Verb and its Syntax*. In: SHIBATANI, M. szerk., *The Grammar of Causative Constructions. Syntax and Semantics. Vol. 6*, Academic Press, New York, 1976. 371; ACKERMAN, F., *Entailments of Predicates and the Encoding of Causees: Linguistic Inquiry* 25. 1994: 537). A cél az, hogy világosabban lássuk a nyelvi példák megoszlását, a leírásban használt elméleti apparátust, és olyan magyarázatot tudjunk megfogalmazni, amely empirikusan hiteles, emellett összebékíti és kiegészíti az eddigi állásfoglalásokat.

2. Hetzron megközelítése. — A nyelvtani hagyomány a műveltetés fogalmába sorol formai és tartalmi szempontból feltűnő sokszínűséget mutató nyelvi jelenségeket (l. HETZRON i. m. 371—6; KOMLÓSY i. m. 216—28). Általában három főbb jelentésárnyalat között szokás különbséget tenni: (a) a kauzatív (*indul/indít, fullad/fullaszt, forr/forral, forog/forgat, érik/érlel, fő/főz, robban/robbant* stb.) egy esemény megtörténézésének előidézését jelenti; (b) a faktitív (*beszerelett* vmit vkivel, *gyakorlatoztatja* a katonákat, *megtornáztatja* a gyerekeket stb.) valamilyen cselekvés megtétele valakivel; míg (c) a permisszív árnyalat (*kifolyatja* a vizet az edényből, *áztatja* magát az esőben stb.) úgy írható körül, mint megengedni valaminek (ill. nem akadályozni meg), hogy ki-

fejtse a rá jellemző aktivitást. Ezek a szemantikai csoportok nem mindig grammatikalizálódnak a nyelvekben, s így ritkán lehet sajátos formai jegyekkel egyértelműen elhatárolni őket egymástól. A magyarban leggyakoribb *-(t)At* képző szintén nem specializálódott kizárólag a faktitív tartalom kifejezésére, noha kétségkívül ebben a szerepben találjuk meg az esetek többségében.

Amint azt már a bevezetés is előrebocsátotta, a produktív képzésű műveltetés a magyarban azzal a szintaktikai tulajdonsággal rendelkezik, hogy az alapigével jelölt eseményhez képest egy új, külső szereplővel bővül az argumentumszerkezet, ezáltal az alapszóalany részvevője a műveltető szerkezetben tárgy- vagy *-veI* ragos határozói esetben kerül. Régebbi leíró nyelvtanaink (MMNyR., MMNy.) nem szentelnek különösebb figyelmet e körülménynek. HETZRON tipológiai indíttatású tanulmánya foglalkozik először részletesen az esztváltást meghatározó feltételekkel, és az alábbi, rangsorolt szabályokat állítja föl (i. m. 292—6).

A) Eszközesetbe kerül a kivitelező, ha már van a mondatban tárgyesetű összetevő (vagyis az alapige tárgyias volt):

- (1) a) *Levelet írtattam a fiúval/*fiút.*
 b) *Megcsináltattam az órát az órással.*

B) Egyéb tárgy hiányában tárgyesetű az eszközlő, ha a műveltetés megengedő-előidéző jelentésű, vagy egy fennálló lehetőséget hasznosít (permisszív tartalom):

- (2) *Csurogtattam a vizet/*vízzel.*

C) Tárgyesetű a kivitelező akkor is, ha élő, az alapige intranszitiv, és a műveltető forma a *meg* igekötő révén fejezi ki a hatékonyságot, a cselekvés tényszerűségét (perfektivitás):

- (3) a) *Megsétáltattam a fiút/*fiúval.*
 b) *Megtelefonáltattam a fiút/*fiúval.*
 c) *Megnevettettem a fiút/*fiúval.*

D) A legproblematisabb csoport, amely a szerző szerint is további kutatást igényel: ugyancsak intranszitiv alapú képzésnél a kivitelező eszközesetű, ha a műveltetés instrukció által valósul meg, míg, ha a kezdeményező direkt vagy indirekt módon, nem az akció végrehajtására utaló közvetlen szándékkal működik közre, akkor tárgyesetű forma jelenik meg:

- (4) a) *Köhögtettem a gyerekekkel.* (megkérve, hogy tegyen így)
 b) *Köhögtettem a gyereket.* (direkt módon beavatkozva)
 c) *Az árokba pisiltettem a gyerekekkel.* (megengedve, odaküldve)
 d) *Az árokba pisiltettem a gyereket.* (személyesen felügyelve)
 e) *Lemondattam vele az elnökségről.* (utasítást adva neki)
 f) *Lemondattam őt az elnökségről.* (kényszerítve vagy előidézve a megfelelő szituációt)
 g) *Az orvos mindennap egy órát sétáltatott vele.* (orvosi instrukció)
 h) *Az ápolónő mindennap egy órát sétáltatta őt.* (közvetlen felügyelet)

Előzetesen értékelve HETZRON szabályait elmondható, hogy többféle tényezővel számol a vonzat végső formájának kialakításában: strukturálissal és szemantikai jellegűvel egyaránt. A C) feltétel azonban redundánsnak látszik (miért kellene külön szabály a *meg* igekötős igéknek, illetőleg mi a helyzet a többi igekötő viselkedésével?), D) esetében viszont jó úton jár a példapárok közti értelmi különbség bemutatásakor, ám kissé körülményesen, nem elég pontos terminusokban fogalmaz. Vannak azonkívül olyan igék, amelyeknél a D) szabály értelmében *-vel* ragos vonzatot várnánk, ha instrukcióadásról van szó, mégsem ezt támasztja alá a használat (pl. *leültet* vkit/*vkivel, *pihentet* vkit/?vki-vel, *siettet* vkit/*vkivel). Hogy miért nem, arra a javasolt levezetés ismertetése után, az 5. pontban visszatérünk.

HETZRON intuícióját megerősíti ACKERMAN (i. m.) is, aki azt a háromirányú ellentétet hangsúlyozza, amely egyfelől a D) kritérium alapján a direkt és indirekt párok, másfelől a C) kritérium alapján a direkt műveltetésen belül a perfektív (*meg* igekötős) és folyamatos (igekötő nélküli) párok között áll fenn, utóbbiban az eredeti propozíció tagadható voltát illetően:

- (5) a) *Az orvos pisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*
 b) **Az orvos megpisiltette a gyereket, de a gyerek nem pisilt.*

További tanulságos megfigyelés ACKERMANTÓL, hogy gyógyszerek vagy más vegyi anyagok (és (6b)-t látva tegyük hozzá: bizonyos társadalmi gyökerű motívumok) szintén előidézhetnek műveltető eseményeket:

- (6) a) *A gyógyszer/kóla pisilteti a gyereket.*
 b) *A divat vetkőzteti az embereket.* (l. Heti Világgazdaság 1995. szept. 23., 49)

A gyógyszer, kóla, divat stb. a magyarban — a tárgyesetből ítélve — közvetlen kiváltó okoknak, nem instrukcióadóknak minősülnek, ami a szervezetben oldódó anyagoknál természetes, a divat esetében talán kevésbé. Mindazonáltal az efféle alanyok nem ágenssek, ezért használati körük is meglehetősen korlátozva van. A perfiktivitás mint szempont pedig egyelőre nem tudni, hogy lényeges szerepet játszik-e a vonzattválasztásban.

3. Komlósy elmélete. — KOMLÓSY (Régensek és vonzatok. In: KIEFER F. szerk., Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai K., Bp., 1992. 442) elemzése nyomán az újabb hazai szakirodalomban (ÚMNYt. 256—7; KOMLÓSY 2000. i. m. 252; KESZLER B. szerk., Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 86—7) a HETZRONénál egyszerűbb, tisztán formai kritériumra hivatkozó levezetés vált elfogadottá, amelynek lényege a (7) alatt olvasható.

- (7) a) Ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanyi funkciójú szereplője a műveltető ige mellett tárgyi funkciót kap:
János dolgozik. → *Feri dolgoztatja Jánost.*
 b) Ha az alapige tárgyas volt, akkor alanya a műveltető ige mellett *-vel* ragos vonzattá válik (az eredeti tárgy a műveltető ige mellett is tárgyként funkcionál):
János levelet ír. → *Feri levelet írat Jánossal.*

A (7)-ben megfogalmazott általánosítás tehát mindenekelőtt egzakt, strukturális jeget használ föl: az alapmondat intranzitív/tranzitív voltát és a tipológiából ismert esethi-

erarchiát. A megoldás egyszerűsége folytán rokonszenves, mégis úgy vélem, MIKOLA (i. m. 110) joggal kifogásolja, hogy az említett művek nem reflektálnak HETZRON szempontjaira, különösen a (4)-ben bemutatott példákra és a belőlük levonható következtetésre, azonkívül viszonylag szegényes, nemegyszer vitatható nyelvi bizonyító anyagra építve általánosítanak.¹ A (7a) szabályt szemléltető mondat megítélésem szerint maga sem aggrammatikus instrumentalisi vonzattal, főleg a (8b)-ben látható szórenddel:

- (8) a) *János dolgozik.* → *Feri dolgoztatja Jánost.* — *Feri dolgoztat Jánossal.*
 b) *Feri Jánossal dolgoztat maga helyett.*

(8a)-ra alkalmazhatónak vélem HETZRON D) kritériumát: tágyragos a kivitelező alany, ha Feri közvetlenül felügyeli János munkáját, de eszközesetű, ha nem avatkozik be direkt módon a szituációba, hanem pusztán utasítást ad Jánosnak a munkavégzésre. Hasonlóan vélekedik DOLOVAI (A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai: NéprNy-tud. 35. 1993—94: 4) is a példa grammatikalitásáról és az értelmi különbségről.

Nem szükséges azonban egyéni intuícióra hagyatkozni a kérdés eldöntésében, hiszen a *dolgoztat* meglehetősen gyakori ige, így a rendelkezésre álló számítógépes korpuszokból könnyen fény deríthető használatának szabályszerűségeire. A (9)-ben következő szövegrészletek, amelyek a Heti Világgazdaság (HVG) folyóirat 1993 és 1998 közötti teljes anyagát felölelő HVG Archív CD (HVG Rt., 1999.) gyűjteményből valók, alkalmasak lehetnek a releváns kontextuselemek kiszűrésére (az aláhúzásos kiemelések tőlem: N. A. L.).

- (9) a) „*A tankönyvek kiszállítása és a szülőkhöz való eljuttatása sokak szerint egyébként is a rendszer kritikus pontja. A nagy kiadók persze saját terjesztőkkel dolgoztatnak, a kisebbek viszont gyakran maguk csomagolják és postázzák a könyvküldeményeket, amely megoldásban Koller Lászlóné szerint eleve sok a bizonytalansági tényező.*” (Tankönyvpiac. Suli-buli: HVG 1994. augusztus 20., 98. Glossza: a tankönyvellátás és finanszírozás visszasságai, a fizetni kénytelen fogyasztók kiszolgáltatottsága.)
- b) „*Mindezt hozzák magukkal azok a jó nevű nyugat-európai, főként német, osztrák és más speditőr-cégek, amelyek előszeretettel nyitnak irodát Budapesten, ám óvakodnak attól, hogy bejegyeztessék magukat magyar vállalatként. Ha mondjuk egy német nagyvállalat megtelepedett Magyarországon, szívesen dolgoztat olyan szállítmányozóval, akivel otthon már évek óta szoros kapcsolatban áll.*” (Speditőrök. Hol a nyereség?: HVG 1994. november 19., 69. Glossza: a szállítmányozási szakma Magyarországon: sok nagy európai cég kikerüli az adózást, nem jegyeztetve be cégüket magyar vállalatként.)
- c) „*A szoftverpiacon már évek óta »tényezőnek« számítanak az indiai szoftvercégek, amelyek között kis családi vállalkozástól kezdve mamutig mindenféle társaság megtalálható. És a nyugati multik szinte mindegyike jelen van Indiában, akár »saját jogon«, akár helyi partnere révén: a Texas Instruments,*

¹ KOMLÓSY (2000. 289) a *táncoltat* igével szemlélteti az egyargumentumú alapigéből képzett műveltető igék vonzatkeretének levezetését. A *táncol*-nak azonban fakultatív -*VEL* vonzata van, amely blokkolhatja a kivitelező eszközesetét (l. *Mari táncolt Ferivel.* → **Táncoltattam Marival Ferivel.*). A „Magyar grammatika” példái (*Máriát beszélteti az apja a nyaralásról.*, ill. *Júliát hazautaztatta a férje az anyjához.*) közül az elsőt eszközesettel is jónak tartom.

Digital Equipment, a Motorola, a Siemens vagy az Unisys évek óta dolgoztat indiai fejlesztőkkel.” (Szoftver Indiából. Fejlődő fejlesztők: HVG 1996. április 13., 93. Glossza: a fejlődő országok között emlegetett India egyik legígéretesebb iparága a szoftvergyártás.)

- d) *„Különösen nagy a hiány minőségi asztalosmunkából, ezért — bármily meglepő — sok belsőépítész osztrák vagy spanyol asztalosokkal dolgoztat, illetve nyugati asztalosárut használ.”* (Belsőépítészeti piac. Térkapcsolatok: HVG 1996. október 12., 75. Glossza: a belsőépítészeti piac belső viszonyairól, a megrendelésekről, a szakma vezető személyiségeiről, a pályáztatásról, árakról.)
- e) *„Az éhezés, a szegénység, a polgárháborúk és egyéb erőszakos cselekedetek miatt csupán tavaly 17 millióan kényszerültek elhagyni a hazájukat, és több mint 25 millióan voltak kénytelenek a saját országukon belül máshová menekülni; több mint 50 országban összesen 150—200 millióra becsülik azoknak a gyermekeknek a számát, akiket rendszeresen dolgoztatnak; csaknem 800 millió az alultápláltak, több mint 1 milliárd az abszolút szegénységben, további 1 milliárd a szegénység határán élők száma...”* (Emberjogi konferencia Bécsben. Észak Dél ellen: HVG 1993. június 26., 7. Glossza: a világ sokasodó emberjogi konfliktusait a világszervezet regisztrálni is alig győzi.)
- f) *„Szorgalmazták azt is, hogy a jobb bordélyok kapjanak megkülönböztető védjegyet, amely mintegy szavatolná, hogy ott a cégtulajdonos csak jó, egészséges és (jog)tiszta portékát kínál, nem dolgoztat például kiskorúakat és illegális bevándorlókat.”* (Holland prostituáltak. Örömlánybanat: HVG 1994. február 5., 46. Glossza: a holland prostituáltak második érdekvédelmi egyesületüket alapították meg rossz hírük és jogi helyzetük javítása végett.)
- g) *„A fővárosban ellenzékiek ezreit tartóztatják le és kényszerítik arra, hogy csatlakozzanak a mudzsahedekhez, a szent harcosokhoz. A kormányhadsereg kíméletlenül leszámol azokkal a falvakkal, melyekre csak a gyanú árnyéka vetődik, hogy a lázadókat támogatják. A felperzselt föld taktikáját követve Szudánban százezrek váltak földönfutóvá. Az ország központi területeire bemelegedő újságírók szerint virágzik a rabszolgaság: főként gyerekeket és nőket hurcolnak el, akiket laktanyákban dolgoztatnak addig, amíg a férjek és apák ki nem váltják őket.”* (Szudáni polgárháború. Párosan szép: HVG 1997. április 19., 34. Glossza: a függetlenségét Nagy-Britanniától 1956-ban elnyert Szudán viharos történelmének szinte állandó részévé vált a fegyveres lázadás.)
- h) *„A bútorok zöme elhanyagolt, lepusztult állapotban vagy — értők szerint ez még rosszabb — átfestve, szakszerűtlen javítgatás után kerül a kereskedőkhöz, akiknek igencsak jó szeműeknek kell lenniük, hogy felismerjék bennük az értéket. Egy-egy öreg darab piaci ára így sem csupán attól függ, hogy mikor készült, hanem attól is, hogy sikerült-e igényesen — korhű módszerekkel, drága, esetleg nehezen hozzáférhető anyagokkal — restauráltatni, ami persze nem olcsó mulatság. A nagy cégek némelyike saját restaurátorműhelyt tart fenn — így tesz például a BAV —, mások szükség esetén egyszerre több jó nevű restaurátort is dolgoztatnak, mégsem mindig elég a kapacitás.”* (Régi bútorok kereskedelme. Antikbiznisz: HVG 1998. október 3., 84. Glossza: megélenkült a régi bútorok hazai piaca.)

A példák sora az említett adattárból is, máshonnan is tetszés szerint szaporítható. A megfelelő vonzat kiválasztásának háttérét azonban véleményem szerint a bemutatott szemelvények kellően megvilágítják: a (9a—d) szöveggörnyezetekben munkára való föl-

kérésről, egy összetettebb vállalkozáson belül valamely részfeladat elvégzéséhez értő szakember vagy szakemberek megbízásáról van szó a kényszeresség mellékíze nélkül, míg a (9e—g) idézetek cselekvési szabadságukban valamilyen okból korlátozott gyermekek, illetőleg nők hozzájuk képest domináns ágenseknek alárendelt foglalkoztatásáról számolnak be. Mindezek alapján bizvást állítható, hogy a *dolgoztat* kétféle esetkiosztásával jól beleillik HETZRON (4) alatt listázott igecsoportjába.

Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a körvonalazott megoszlás nem teljesen következetesen érvényesül a valóságban: (9h) esetében *-VEL* ragot várnánk, mégis tárgyesetet látunk (talán a sürgősség vetíti bele a szövegbe a kényszeresség képzetét), ami arra utal, hogy az alternatív vonzatok egy vélelmezett kommunikációs jelentéssel egészítik ki a nyelvi jelentést, ezt azonban fölülírhatja, átszínezheti a szűkebb vagy tágabb szövegösszefüggés. Az sem zárható ki, hogy a következtetlenek tűnő raghasználat háttérében idiolektális, sőt dialektális különbségek állnak, ahogyan azt a bevezetésben idézett szakirodalmi helyek is vélelmezik. Mindamellet, látva a HVG-beli adatok szóródási arányait, kivételnek a (9h)-hoz hasonló fogalmazás minősíthető, nem a (9a—d) típusú esetválasztás.

Hogy mi az oka a fejezet elején említett tanulmányokban az intranzitív alapmondatból eszközesetű kivitelezőt létrehozó szerkezet mellőzésének, KOMLÓSY frissebb és a műveltetés problémakörének bemutatását nézve a korábbinál lényegesen alaposabb munkájából (2000: 289—90) kiolvasható: nem tekinti köznyelvinek az instrumentalisi változatokat, bár azok saját, a lexikai-funkcionális grammatika (LFG) keretei között kifejlesztett levezetése szerint is életképesek lehetnek. A vonzatkeretek közötti rendszeres megfelelések feltárását célzó leképezési mechanizmus fő vonalai az alábbiakban összegezhetők (vö. i. m. 219—20; 279—89).

A műveltetés a magyarban morfológiai művelet: a kiinduló predikátumhoz egy toldalékmorféma (MMORF) járul, amely szemantikai értelemben az OKOZ absztrakt predikátum jelentésszerűségével jellemezhető:

(10) Szemantikai változás

az alapszó jelentésszerkezete		a kauzatív/faktitív egység jelentésszerkezete
'... (x ₁) ... (x _n) ...'	→	'(OKOZÓ) OKOZZA [... (x ₁) ... (x _n) ...]'
		a permisszív egység jelentésszerkezete
		'¬[(OKOZÓ) OKOZZA ¬[... (x ₁) ... (x _n) ...]]'

KOMLÓSY azt mondja, hogy amennyiben az alapige egyetlen argumentuma ágens, akkor ez a (11)-ben x_2 -vel jelölt szereplő egyidejűleg kétféle tematikus szerepet is hordoz: az OKOZ predikátum vonatkozásában *patiens* (PAT) lesz, az alapige vonatkozásában viszont ágens (AG) marad. Mindkét minősége alapján kaphat ún. elsődleges jegyet: *patiens*ként [–r(estricted)]-t (ez a grammatikai funkció a 'tematikus korlátozottság'; itt a negatív előjel miatt tematikus korlátozatlanságról van szó, amely a *patiens* és *téma* szerepekhez szokott társulni), *agens*ként [–o(bjective)]-t (ez a funkció a 'tárgyjellegűség', amely az *agens*séggel összeférhetetlen). Ugyanazon leképezés során azonban elsődleges jegyként nem kaphatja meg mindkettőt, éppen ezért két különböző leképezési folyamat futhat rajta — vagylagosan — végig, amelyeket (11)-ben az egymás melletti oszlopok képviselnek. Ha a *patiens* jelleg érvényesül, a kivitelező tárgyként fog realizálódni, hiszen a jólformáltsági követelmény nem engedi, hogy két alany (x_1 és x_2) legyen a mondatban. Ellenben, amikor az *agens*i tulajdonság van előtérben, az x_2 argumentum [+r] jegyet kap, mivel ez nála nem okoz ellentmondást (nincs ugyanis [–r] jegye), a végeredmény pedig csak *agens* kifejezésére szakosodott határozói eset (OBL_{AG}, a magyarban a *-VEL*) lehet, ezt eredményezi a [–o], [+r] jegykombináció.

(11)		$\{ \quad x_1, \quad x_2 \quad \}$	
	AG		
		PAT	AG
elsődleges jegyek:	[−o]	[−r]	[−o]
elsődleges alany:	[−r]	—	—
[+r] hozzáadása:	—	—	[+r]
KIÉRTÉKELÉS:	SUBJ	S/O	OBL _{AG}
jólformáltsági köv.:	—	OBJ	—
VÉGEREDMÉNY:	SUBJ	OBJ	OBL _{AG}

A leképezési szabályok tehát a tárgy- és eszközesetű vonzatkeretet is grammatikusnak nyilvánítják, jóllehet KOMLÓSY szerint ez nem (vagy nem egészen) felel meg a nyelvhasználat tényeinek. A korábbi „hetzroniánus” gondolatmenet és a bemutatott példák alapján azonban kellő okunk lehet kételkedni az instrumentalisi végződés szórványos, kivételszerű vagy pusztán dialektális voltában. Különösen, mert maga KOMLÓSY is elismeri (utalva a szakirodalomra), hogy bizonyos igékkel efféle szerkezeteket is lehet használni, felsorolva az általa legelfogadhatóbbnak tartott mondat típusokat:

- (12) a) *Pisti az öccsével állandóan a falra pisiltet.*
 b) *Babonából minden látogatóval beleköpetnek a kútba.*
 c) *A gyerekekkel már minden szomszédhoz becsöngettettünk.*
 d) *Legalább a kutyára nézzess rá a szomszédoddal, amíg távol leszünk!*
 e) *Gondoltatsz néha a gyerekekkel a szüleikre is?*

Úgy véli, hogy ezeket „olyan alapigékből kapjuk, amelyek az ágensi alany mellett egy olyan direkcionális (irányt jelölő) argumentumot is tartalmaznak, amely nem magának az alanynak, hanem valamely felőle induló (s tipikusan általa kibocsátott) anyagnak, hatásnak, a mentális tevékenység tárgyának stb. a mozgásirányát adja meg” (i. m. 290). Vegyük észre, hogy a (12) mondatainak többségében az instrumentalisi vonzat nem egyszerűen választás kérdése: tárgyesetbe az eszközlő rendszerint nem is kerülhet. A D) feltétel ismeretében a tapasztalt fejleményekben nincs semmi furcsaság: a (12)-ben listázott mondatok olyan szituációkat írnak le, amelyekben a műveltetés a kezdeményező részéről a megkérés, fölhívás (instrukcióadás) aktusával valósulhat meg, kényszeríteni, direkt módon felügyelni nem nagyon lehet, illetőleg nem szokás a falra pisilést, kútba köpést, csöngetést, a szomszéd segítségét és a szülőkre gondolást.

Összességében tehát elmondható, hogy az a jegystruktúras leképezési mechanizmus, amelyet KOMLÓSY kidolgozott, megfelel a leíró adekvátság követelményének. Van azonban egy lényeges hiányossága: a magyarázat nem teljes, mert nem derül ki belőle egyértelműen, mikor választják a beszélők a tárgyesetű formát, és mikor az eszközesetűt.

4. Az igék csoportosítása. — Mielőtt hozzálátnánk a komplex predikátum által meghatározott esetkiosztás alternatív (vagy inkább additív) modelljének megfogalmazásához, célszerűnek látszik az igék szélesebb körét bevonni a vizsgálatba. Az adatok csoportosításától remélni lehet, hogy a végkövetkeztetés nemcsak több-kevesebb, esetlegesen kiválasztott igére lesz érvényes, hanem felöleli a lehetséges realizációk egészét, de legalábbis a túlnyomó részét.

Néhány szempontot előzetesen rögzíteni kell. Az egyik legfontosabb az, hogy ebben az alfejezetben csak intranszitiv alapú képzéseket vizsgálok, kizárva az elhagyható tárgyi argumentumú és eszközesetű vonzattal rendelkező igéket is, ugyanis az előbbieket a tárgy-

esetű, az utóbbiak az eszközesetű levezetést gátolhatják meg. Nem foglalkozom az egyébként produktív műveltető képzésnek a szakirodalomban részletesen tárgyalt nyelvi és nyelven kívüli, kognitív természetű korlátaival², sem az álműveltető igékkel (*biztat, erőltet, kitüntet, sirat* stb.).

Számolni kell a nyelvérzék bizonytalanságaival is. A besorolások ezért csak azzal a megszorítással érvényesek, hogy elfogadjuk: az élőnyelvi esetválasztásban tág tere nyílik a szeman-tikai analógiának, és a kontextus nagyban befolyásolja a műveltető szerkezetek megítélését. Kezdjük mindjárt a felsorolást a permisszív vagy kvázi-permisszív példákkal, amelyekre talán szintén kiterjeszhető lesz a végáltalánosítás. Azt látjuk, hogy az alapige alanya a műveltetés során mindig tárgyesetbe kerül:

- (13) *csorgatja* a mézet, *(ki-)csíráztatja* a magot, *kifolyatja* a vizet a kádból, *bömbölteti* a magnót, *bőgeti* a motort, *jártatja* a száját stb.

Nem humán ágensek műveltetésekor ezt tapasztaljuk:

- (14) *delelteti* a jószágot, *futtatja* a lovakat, *röpteti* a madarat, *sétáltatja* a kutyát, *éhezteti* az állatait, *nyivákolgatja* a macskát stb.

Általános tehát a tárgyeset. Mégis, olykor talán adhatunk instrukciót némely „magasabb rendű” állatnak, és ilyenkor az eszközeset is szóba jöhet: például a cirkuszban az idomár *körbesétáltat az elefántokkal* a porondon, *integettet a csimpánzokkal* a közönségnek, *átugrat a tigrisekkel* az égő karikán stb.

Vessünk most egy pillantást a lexikalizálódott (vagy a lexikalizálódás útján előrehaladott) igékre, amely csoportban ismét csak a tárgyeset kizárólagosságát rögzíthetjük:

- (15) *adóztat* vkit, *beírat* vkit az iskolába, *foglalkoztat* vkit, *hátráltat* vkit, *hívat* vkit, *igazoltat* vkit, *iskoláztat* vkit, *kéret* vkit, *kilakoltat* vkit, *(meg-)leckéztet* vkit, *(el-)ringat* vkit, *szerződtet* vkit, *(meg-)szondáztat* vkit, *vallat* vkit stb.

E példák egyike-másika fölveti az álműveltető igéktől való elhatárolás problémáját. Szempontunkból mégis inkább azt tanulságos megfigyelni, hogy az ilyen igék kezdeményezője mindig aktív részese a cselekvésnek, direkt módon közreműködik, ő a domináns, főlérendelt ágens; olykor kényszerítő, a kivitelező számára hátrányos magatartást tanúsíthat, s ennek következtében a kivitelezőnek nem marad választása — HETZRON D) kritériuma kijelöli a tárgyesetet az eszközlőnek, és meg is magyarázza az okot.

Lássuk azokat a nem (oly mértékben) lexikalizálódott, vagyis produktívnek értékelhető képzéseket, amelyeknél szintén csak tárgyeset használható, -vEl vonzat nem:

- (16) *(el-)altat* vkit, *állomásoztat* vkit (vkivel?), *(meg-)buktat* vkit, *(el-)búcsúztat* vkit, *(el-)bújtat* vkit, *elhallgattat* vkit, *emlékeztet* vkit, *(ki-)éheztet* vkit, *étkez-*

² HETZRON (i. m. 387—9) [-utasítható] igéi főleg a spontán pszichológiai és fiziológiai folyamatokat megnevező szavak, ösztönösen produkált cselekvést jelentő kifejezések köréből kerülnek ki (pl. *fázik/*fázat, bízik/*bizat, töpreng/*töprengtet, habozik/*haboztat*). KOMLÓSY (i. m. 254—79) kiegészíti a listát a HETZRONÉIHOZ hasonló, akaratlan cselekvésmódokat jelölő ágenses (*sántít, támológ, botorkál, kapálódzik*) és a statikus experiens tartalmú (*lenyűgöz/*lenyűgöztet, tetszik/*tetszet, vonzódik/*vonzódtat*) igék mellett a mediálisokkal (**csukód(t)at, *nyil(t)at, *sül(t)et* stb.), továbbá az ún. emelő igékkel (*tűnik, rémlik, vél* stb.).

tet vkit (vkivel?), *(le-, rá-)fektet* vkit, *felzárkóztat* vkit, *fürdet* vkit, *gyóntat* vkit, *(meg-)hintáztat* vkit, *(be-, el-)juttat* vkit, *koplaltat* vkit, *leéget* vkit, *leültet* vkit, *lélegeztet* vkit, *(elő-, fel-, le-, vissza-)léptet* vkit, *megörvendeztet* vkit, *megszólaltat* vkit, *(meg-)mosdat* vkit, *nyaraltat* vkit (vkivel?), *(meg-)nyugtat* vkit, *pihentet* vkit (vkivel?), *sátoroztat* vkit (vkivel?), *siettet* vkit, *szerepeltet* vkit, *szétosztal* vkiket, *(hozzá-, le-, rá-)szoktat* vkit, *(meg-)szoptat* vkit, *(el-)szórakoztat* vkit, *(meg-)szöktet* vkit, *táboroztat* vkit (vkivel?), *túráztat* vkit (vkivel?), *üdültet* vkit (vkivel?), *(meg-)változtat* vkit, *(meg-)vár(akozt)at* vkit, *(le-)vetköztet* vkit, *(le-)vizsgáztat* vkit stb.

A lista tagjainak egy része érezhetően a lexikalizálódás felé mutat (külön szótári tételek az egy- és kétnyelvű szótárakban), nehezítve a (15)-ben bemutatott igéktől való elkülönítést. Ám, ami fontosabb: a kezdeményező itt is erősebb ágens, mint a kivitelező. A kivitelező gyakran nem is ágens (*változik/megváltoztat*, *éhezik/éheztet*, *megnyugszik/megnyugtat* stb.), ami csak részben tudható be az OKOZ predikátum tematikusszerpontosításának, mert sokszor inkább onnan ered, hogy már az alapige alanya sem ágens. Úgy látszik tehát, hogy számít, ki a hangsúlyosabb ágens: a kezdeményező vagy a kivitelező, illetőleg, hogy a kivitelező ágens-e egyáltalán.

A következő csoport azokat a szavakat foglalja magába, amelyek a tárgy- és eszközesetű műveltetést egyaránt megengedik, azaz a *dolgoztat*-ot és a hozzá hasonlóan viselkedő igéket:

- (17) *beleegyeztet* vkit/vkivel vmibe, *beszámoltat* vkit/vkivel vmiről, *beszéltet* vkit/vkivel vmiről, *bicikliztet* vkit/vkivel, *csónakáztat* vkit/vkivel, *diétáztat* vkit/vkivel, *dolgoztat* vkit/vkivel, *elgondolkodtat* vkit/vkivel vmiről, *elnököltet* vkit/vkivel, *előfizettet* vkit/vkivel vmire, *hazagyalogoltat* vkit/vkivel, *imádkoztat* vkit/vkivel, *kocsikáztat* vkit/vkivel, *köhögtet* vkit/vkivel, *(át-, be-)költöztet* vkit/vkivel vhová, *lemond*at vkit/vkivel vmiről, *letérdeltet* vkit/vkivel, *nevettet* vkit/vkivel, *nyilatkoztat* vkit/vkivel vmiről, *odautáztat* vkit/vkivel vhová, *pályáztat* vkit/vkivel vmire, *sétáltat* vkit/vkivel, *üléseztet* vkiket/vkikkel, *versenyeztet* vkit/vkivel stb.

A korábban mondottakkal összhangban úgy gondolom, hogy az alakpárok leginkább a kezdeményezőnek a cselekvésben való részvételét minősítik: közvetlenül beavatkoznak (tárgyeset) vagy indirekt módon, instrukció adásával (eszközeset) érik el az eszközlő aktív részvételét a leírt eseményben. Ismételten utalok arra, hogy az esetleges akceptálhatósági problémákat a megfelelő szövegösszefüggés feloldhatja.

Közvetlen kihívást jelent a KOMLÓSY nézetét osztó szakirodalom számára a (18)-ban összegyűjtött példasor, itt ugyanis csak eszközesettel grammatikus szerkezetek következnek:

- (18) *báboztat* vkivel a gyerekeknek, *becsöngettet* vkivel vkihez, *belefújat* vkivel a sípjába, *beleharaptat* Hófehérkével az almába, *belekóstoltat* vkivel az ételbe, *belelapoztat* vkivel a könyvbe, *beleszagoltat* vkivel vmibe, *benyittat* vkivel az ajtón, *beolvastat* vkivel vkinek, *feliratkoztat* vkivel vmire, *fellebbeztet* az ügyvéddel, *felmond*at vkivel vkinek, *felügyeltet* vkivel vmire, *gratuláltat* vkivel vkinek, *harangoztat* vkivel, *integett*et vkivel, *interneteztet* vkivel, *kísérleteztet* vkivel, *kortyoltat* vkivel vmiből, *nyomoztat* vkivel, *rádudáltat* vkivel vkire, *rálövet* vkivel vkire/vmire, *ráparancsoltat* vkivel vkire, *(össze-)spóroltat*

vkivel vmire, *sürgönyöztet* vkivel, *takarékoskodtat* vkivel, *táviratoztat* vkivel, *tolmácsoltat* vkivel, *udvaroltat* vkivel vkinek, *utánezet* vkivel vminek stb.

Az itt felsorolt igékkel ábrázolt cselekvések általában nem kényszeríthetők, rendszerint nincs szükség a kezdeményező (instruktor) személyes jelenlétére, a kivitelező az igazi ágens, akit a kezdeményező felkér az adott akció végrehajtására, de többé-kevésbé megmarad a cselekvési szabadsága. Az is igaz persze, hogy a képzett alakok használati gyakorisága többnyire jelentősen elmarad az alapigék gyakoriságához képest.

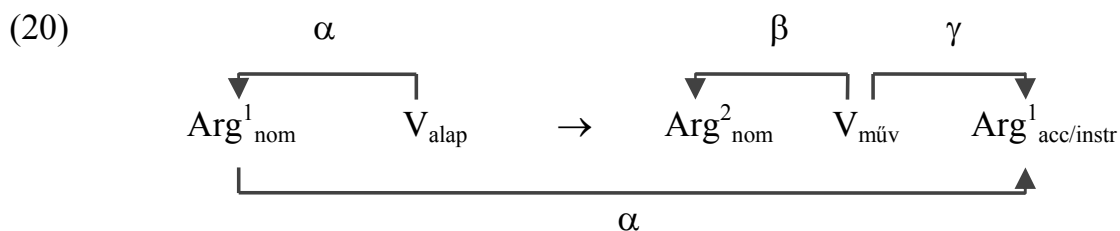
Van az instrukcióadásnak néhány speciális kontextusa, amelyben a szokásosnál kiterjedtebb a műveltethető igék köre. Az egyik ilyen a színházi szituáció az íróval, rendezővel mint instruktorral, de ilyen a tettetés, színlelés (hétköznapi) esete is (vö. HETZRON i. m. 387—9; KOMLÓSY i. m. 255—6):

- (19) *ásíttat*, *bólogattat* vkivel, *bandzsíttat* a komikussal, *meghalatja* a főszereplőt a darab végén, az asztalon *táncoltat* a kikapós fogadósnéval, *kártyáztat*, *zongoráztat* Jávorról a Halálos tavaszban, *hallgattat* vkivel vmiről a vendégek jelenlétében stb.

Instrukcióadásról lévén szó, várakozásainknak megfelelően általában eszközesetet látunk. Kivétel a *meghalat*, de a *meghal* alapige alanya nem ágens, s mivel feltételezzük a tematikus szerep öröklődését, a fenti példaelemzések fényében azt fogjuk mondani, hogy csak ágens kivitelezők kaphatnak eszközesetet, patienssek, experiensek, természeti erők stb. nem.

A példaelemzések tanulságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az újabb szakirodalomnak nincs igaza, amikor a kivételszerűsége hivatkozva kizárja a szabályáltalánosításból az eszközesetű kivitelezést intranszitiv alapú képzésnél. Új szabályt kell ezért megfogalmazni, amely a teljes (13)—(19) adathalmazra érvényes, vagy legalábbis lényegesen kevesebb a kivétel alóla, mint a KOMLÓSY-szabály alól.

5. A javasolt megoldás. — A nyelvi szintek interakcióját feltételező, empirikusan alátámasztott alternatív magyarázat kulcsát a tematikus szerepek kínálják. Ezek összefüggéseinek bemutatását szolgálja az alábbi egyszerű ábra:

(20)-ban α , β és γ tematikus szerepek. α -t az alapige alanya kapja. Ez a tematikus szerep az argumentummal együtt öröklődik: ha nem ágens, a műveltető szerkezet eszközlője csak tárgyesetet kaphat, mert eszközesetet csak ágensek kapnak (*éhezik/éheztet*, *emlékezik/emlékeztet*, *leég/leéget*, *rászokik/rászoktat* stb.).

Ha az alapige alanya ágens, a műveltető szerkezet kivitelezője kaphat tárgyesetet vagy eszközesetet is attól függően, hogy a műveltető ige alanya a) cselekvő ágens (ekkor tárgyesetű) vagy b) instruktor ágens (ekkor eszközesetű) tematikus szerepet kap a műveltető igétől. A cselekvő ágens definíció szerint aktív résztvevő, aki személyes közreműködésével irányítja a cselekvést, amelyben domináns szereplő a kivitelezőhöz képest.

Az instruktor ágens ellenben olyan szereplő, aki csupán megbízást, utasítást ad valamely cselekvés végrehajtására a kivitelezőnek, de nem föltétlenül működik közre személyesen az akcióban, így a kivitelezőhöz képest másodlagos résztvevő. A cselekvő/instruktor distinkció tehát az ágens kategóriáján belül érvényes, így csak a [+r] jegy hozzáadásán keresztül fogja érinteni a (11)-ben taglalt jegystruktúras leképezési mechanizmust. A [+r] (tematikus korlátozottság) hozzáadása ugyanis KOMLÓSYNál olyan automatizmus, amelynek nincs külön motivációja. Alternatív magyarázatunk szerint azonban ezen a ponton dől el az esetváltás kimenetele: a [+r]-hozzáadás nem automatizmus, hanem annak függvénye, hogy a kezdeményező cselekvő ágens vagy instruktor. Ha az előbbi, akkor a jegyhozzáadás kimarad a leképezésből, és a *patiens*-jelleg érvényesül, ha viszont az utóbbi, akkor a határozóragot eredményező ágensi levezetés fut végig, a [-r], [+r] ellentmondást tartalmazó másik pedig megakad.

Ha a műveltető ige alanya cselekvő ágens, nem az öröklött α tematikus szerep érvényesül a kivitelező vonatkozásában, hanem az OKOZ predikátum által kiosztott γ (*patiens*) szerep. SAKSENA (The Affected Agent: Language 56. 1980: 812—26) a hindi nyelv adataiból kiindulva már korábban megállapította, hogy a képzett igével kifejezett aktivitás hatást gyakorolhat a kivitelezőnek az alapszerkezetből hozott, alapvetően ágensi tematikus szerepére oly módon, hogy az ágensségnek a *patiens*szel, *experiens*szel érintkező határai felé tolja el, s ez a szemantikai árnyalat összefonódik valamelyik esetrag (többnyire a tárgyeset vagy a *dativus*) használatával egy másikkal (leginkább az *instrumentalisszal*) szemben. A magyarban is érezzük, hogy, mondjuk, a *nyaraltat*, *hintáztat*, *csónakáztat*, *várakoztat* igeik eszközlője nem igazi ágens, jóllehet alapigéik alanya kétségkívül az. Odáig azonban SAKSENA nem megy el, hogy az efféle argumentumok egyértelmű *patiens* vagy *experiens* volta mellett foglaljon állást, ehelyett az ágens főkategórián belül javasolja a ráhatott (*affected*) ágens — nem ráhatott ágens különbségtételt. A „ráhatott” terminus arra utal, hogy a szereplő az igei ráhatás középpontjában van, ami a *patiens*ekre és *experiens*ekre szintén igaz. A SAKSENA által még nem ismert újabb, predikátumbeágyazást feltételező megközelítés elméleti érveléssel szolgál amellet, hogy a ráhatott ágenseket ne ágenseknek, hanem *patiens*eknek tekintsük.

Azt mondtuk, hogy a műveltető ige alanya tematikus szerepét, β -t a műveltető ige egészétől kapja, nem pusztán az OKOZ predikátumtól, mint a kivitelező. Az OKOZ predikátum jelentésszerkezete ugyanis statikus, nem érzékeny arra a különbségre, amely a cselekvő ágens — instruktor ágens elhatárolás háttérében áll, és amelyet végső soron a műveltető ige lexikai jelentése és aktuális használata a kontextussal együtt határoz meg.

Az intranszitiv alapú műveltetés esetkiosztását tehát az α , β , γ tematikus szerepek kölcsönviszonyai alakítják ki. A feltárt összefüggéseket a (21) táblázata teszi könnyen áttekinthetővé:

(21)

α β	AG	-AG	α γ
AG _{CSEL}	ACC	ACC	PAT
AG _{INSTR}	OBL _{AG}	×	

Tehát: amikor az öröklött α szerep nem ágens, β csak cselekvő ágens (AG_{CSEL}) lehet, instruktor (AG_{INSTR}) nem, ezért szükségeszerű a tárgyeset (ACC), s így érvényesül a ráha-

tottság (γ patiens). Ha viszont α ágens, kétféle lehetőség van: vagy tárgyeset, vagy eszközeset (OBL_{AG}) jelentkezik annak függvényében, hogy a kezdeményező cselekvő ágens vagy instruktor. Ha az utóbbi, γ patiens jellege nem tud közvetlenül érvényesülni.

Ezen a ponton kell visszatérnünk a *leültet*, *pihentet* és *siettet* kivitelezőjének tárgy-esetére, mert ennek megítélése már HETZRON D) szabályának értékelésekor is problémát jelentett. Ami az elsőt illeti, *leültetni* átvitt értelemben elítélteket, szó szerinti értelemben olyan személyeket (pl. kisbabát, időseket, ill. ájult, szédült, netán ittas) embert szoktak, akik valamilyen okból segítségre (tehát ágensi kezdeményezőre) szorulnak. Vendégek helytel kínálásakor vagy az elsődlegesen ezekhez a jelentésekhez asszociált strukturális kényszer, vagy (és talán inkább) az az udvarias személyes közreműködés hívja elő a tárgyesetet, amely például a kabát lesegítésének vagy a szék kihúzásának gesztusában nyilvánul meg. A *pihentet* ige kezdeményezője jellemzően ágens akkor is, ha kisgyermek vagy idős rokon lefektetéséről van szó, és akkor is, amikor egy versenyzőt, sportolót pihentet az edzője, aki hozzá képest fölérendelt ágens — tudniillik ő dönti el, sportolója játszon vagy tartalékolja erejét a későbbi feladatokra. A *siettet* viselkedése azonban csak eléggé körmönfont okoskodással „menthető”: azért mutathatja az esethierarchia-kényszer közvetlen hatását, mert a sietség, sürgősség képzete a ráhatottság, és nem a cselekvésbeli önálló akarat érzetét kelti. Távoli párhuzam lehet a *dolgoztat* (9h)-ban tapasztalt, rendhagyónak értékelt adata, amelynek kontextusában szintén ott van a sürgősség, gyorsított tevékenység mellékjelentése.

Arra is választ kaptunk, hogy az (5a—b) példapárban bemutatott aspektuális különbség igényli-e külön szabály megfogalmazását a perfektív igék számára: nem, hiszen (5a) és (5b) kezdeményezője is cselekvő ágens, ezért szükségyszerű a tárgyesetük. A köztük lévő szemantikai eltérés, amely az alapállítás tagadhatóságát érinti, számunkra másodlagos. Magyarozatát egyébként ACKERMAN (i. m. 545) meg is adta: a perfektív interpretáció azt jelenti, hogy a cselekvés teljes egészében lezajlott vagy várhatóan lezajlik, s így nem lehet kérdéses, hogy az eszközlő végrehajtja, illetőleg végrehajtotta-e, vagy sem (vagyis nem tagadható a propozíció), folyamatos értelmezésnél viszont nem tudható biztosan, eredményes lett vagy lesz-e a műveltetés.

6. A tranzitív alapú képzés. — Tranzitív igék képzésekor más a helyzet, mint azt a tárgyatlanoknál láttuk: nincs választási lehetőség kétféle vonzatszerkezet között, hanem — ahogyan azt a (7b) szabály helyesen jósolja — jelentésárnyalatbeli eltérésekre való tekintet nélkül mindig eszközesetbe kerül a kivitelező. Az LFG leképezési mechanizmusa előállítja a kívánt végeredményt (l. KOMLÓSY i. m. 290—1):

(22)	{	x_1 , AG	x_2 , PAT AG	x_3 PAT	}
elsődleges jegyek:	[−o]	[−r]	[−o]	[−r]	
elsődleges alany:	[−r]	—	—	—	
[+r] hozzáadása:	—	—	[+r]	—	
KIÉRTÉKELÉS:	SUBJ	S/O	OBL _{AG}	S/O	
jólformáltsági köv.:	—	**	—	OBJ	
VÉGEREDMÉNY:	SUBJ		OBL _{AG}	OBJ	

A műveletben (11)-hez képest új elemként megjelenő x_3 lesz az alapigétől öröklött, eredendően tárgyesetű argumentum. Patiens lévén [−r] elsődleges jegyet kap, kiértékeléskor e tulajdonsága alapján még akár alany is lehetne, azt a funkciót azonban x_1 már

betölti, ezért a jólfarmáltsági követelmény (ne legyen két alany vagy két tárgy a mondatban) csak a tárgyesetet engedélyezi számára. A vonzatkeret ezek után akkor lesz teljes és hibátlan, ha x_2 ágensként azonosítódik, s elnyerve a tematikus korlátozottság [+r] jegyét, végül eszközesetben ölt testet. Patiensi oldala azért nem tud érvényesülni, mert a grammatikalitás úgy is sérülne, ha két alany, és úgy is, ha két tárgy bukkanna föl a kiemenetnél.

Nem vonva tehát kétségbe a (7b) szabály és az imént ismertetett leképezési elmélet adekvát voltát, az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy némely tárgyas ige faktitív képzésekor tapasztalunk valamiféle kettősséget:

- (23) a) *Megitattam Gergővel a bort.* (rávettem, nem kényszerítettem)
 b) *Megitattam Gergőt a borral.* (nem akarta meginni, erőltetni kellett)
 c) *Megettettem a húgommal a főzeléket.* (rávettem, hogy egye meg)
 d) *Megettettem a kisbabát a főzeléssel.* (direkt közreműködés, „valódi” etetés)
 e) *Megismertettem a hallgatósággal a nyelvi norma újabb értelmezését.* (nem annyira direkt és személyes)
 f) *Megismertettem a hallgatóságot a nyelvi norma újabb értelmezésével.* (direktebb, személyesebb, hatékonyabb)

Az *itat* és az *etet* esetében azt is mondhatnánk, hogy kétféle *iszik* és *eszik* ige van a lexikonban: egy tranzitív és egy intranszitiv; ez indokolná a kettősséget. A *megismertet* azonban nem lehet ilyen, hiszen a „*Megismertettem a hallgatóságot.*” mondat nem áll meg önállóan a lábán. A másik két ige is fölvetné azt a kérdést, honnan ered az eszközesetű vonzat intranszitiv alapú műveltetéskor, mivelhogy az alapszerkezetnek nem része.

Bár a példák tényleg sajátosak, mégis jó lenne elfogadható magyarázatot találni rájuk. A szigorú strukturális megközelítés egymagában nemigen tud ilyennel szolgálni. A glosszákból viszont joggal következtethetünk párhuzamra a tárgyatlan alapigék képzésénél látott megoszlás és (23a—f) mondatai között: valójában a formai (esethierarchia-elvű) és a tematikus szerep befolyásán alapuló (szemantikai-pragmatikai) kritérium harcát érzük itt tetten — az eszközesetű kivitelezők kezdeményezője inkább instruktor, a tárgyesetűeké közvetlenül beavatkozó ágens. A tárgyeset a beszélő által középpontba állított (ráhatott) összetevőt jelöli ki az ábrázolt valóságeseeményben, ami nem mond ellent az eszközesetű ágens nagyobb cselekvési szabadságának.

7. Az alternatív esetragok jelentéstartalma. — Azzal, hogy a műveltető igét az LFG keretében komplex predikátumként értelmeztük, világosabbá vált a szerkezet tematikus szerveződése és az esetváltás logikája. A beágyazás megmutatta, hogyan épül egymásra két szemantikai réteg: az alapmondaté és a MMORF-é. Az alternatív raghasználat azonban arra vall, hogy az elmélet eredeti formájában nem merítette ki a feltárható jelentéstartalmakat. Illusztrációképpen vegyük újra szemügyre a *dolgoztat* (8a)-beli példáját (24)-ben a—b-re kettéválasztva:

- (24) a) *János dolgozik.*
 b) *Feri dolgoztatja Jánost. — Feri dolgoztat Jánossal.*

(24a) jelentését megadhatjuk a modellelméleti, igazságfeltételes szemantika szokásos terminusaiban: János individuum lévén merev jelölő, a *dolgozik* intranszitiv ige, tehát a mondat igazságértéke akkor lesz 1, ha a *dolgoztat* lexikai jelentése által kijelölt egyedek halmazának János is eleme. A képzés útján nyert (24b) variációkban a közös többlet a MMORF, amelynek jelentését az OKOZ absztrakt predikátum segítségével adtuk meg (10)-

amelynek jelentését az OKOZ absztrakt predikátum segítségével adtuk meg (10)-ben. Kérdéses viszont a ragok által hordozott pluszinformáció jelentéselméleti státusa.

Az intenzív ráhatás, kényszerítés, illetőleg a megkérés, instrukcióadás árnyalata nézetem szerint nem része az accusativusi és instrumentalisi szuffixumok grammatikai jelentésének, mivel a műveltetés körén kívül nem kapcsolódnak kompozicionálisan a lexémák jelentéséhez, sőt, még a műveltetésen belül is csak az intranszitiv alapú képzésben mutatkoznak meg. Fölülírható következtetésekről van inkább szó, vagyis implikaturákról, mégpedig általánosított társalgási implikaturákról. Mint ismeretes, az implikatura fogalmát GRICE klasszikus cikke (Logic and Conversation. In: COLE, P., MORGAN, J. L. szerk., Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. Academic Press, New York, 1975. 41—58) vezette be a nyelvészeti és nyelvfilozófiai gondolkodásba, mindjárt útjára is indítva azt a máig elfogadott osztályozást, amely különbséget tesz egyfelől az alkalmi (partikularizált), másfelől a konvencionális implikaturák és az általánosított társalgási implikaturák között. A partikularizált implikaturák abban térnek el az általánosítottaktól, hogy a többletinformációt a kontextus egyedi vonásai révén teszik elérhetővé a hallgató számára, és nem fonódnak össze valamely explicit nyelvi jelölővel. A konvencionális implikaturák viszont, mint az elnevezés is sugallja, a nyelvi jelek konvencionális jelentéséből fakadóan váltanak ki következtetéseket. A műveltető példák azonban se nem alkalmiak, se nem konvencionálisak ebben az értelemben.

LEVINSON (Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature. MIT, Cambridge, 2000.) részletesen foglalkozik a fölülírható, sztereotipikus interpretáció, vagyis az általánosított társalgási implikatura megjelenési formáival. A sztereotipikus, „más híján” típusú következtetéseket megmásíthatja ugyan a folytatás, fölülbíráhatja a szöveggörnyezet egésze, mégis alapvetően meghatározzák a nyelvi gondolkodást, mivel a társalgás rendes, megszokott menetét feltételezik. LEVINSON könyve meggyőzi az olvasót arról, hogy az általánosított társalgási implikaturák gazdagon átszövik a nyelvhasználatot. A jelenséget illusztráló példák sorában a direkt és indirekt műveltetés közti kontraszt is előkerül (i. m. 141—2). A legtöbb nyelvben ugyanis egyes igék műveltető párja nem produktív módon állítódik elő, hanem jelentésében rögzült, önálló lexéma, de emellett körülírással, közvetett kifejezésmóddal is rendelkezésre áll (pl. *A spanyolok megölték az aztékokat.* [közvetlenül, fegyverrel] vs. *A spanyolok az aztékok halálát okozták.* [közvetve, pl. betegségek terjesztésével]). A sztereotipikus interpretáció éppen annak vélelmezése, hogy a műveltető jelentésű ige direkt cselekvést, a terjedősebb szerkezet közvetettséget fejez ki. Ugyanebbe a vonulatba illeszkedik az az általánosított társalgási implikatura, amelyet az általunk vizsgált morfológiai változó idéz elő.

8. Tipológiai kitekintés. — A bevezetőben említett tipológiai munkákból kitűnik, hogy nem egyedi vonása a magyar műveltető képzésnek a megfigyelt jelentéskülönbséggel párosuló alternatív vonzatkiosztás. Sok nyelv adatainak összehasonlítása nyomán COMRIE (1981. i. m. 166—7; 174—6; 1985. i. m. 334, 337) a műveltetés tipológiájának egyik szemantikai paramétereként mutatja be a kivitelezőnek a cselekvés fölötti kontrollját, és a magyar mellett két további nyelv tanúságára hivatkozik, amelyekben az azonos alaptól képzett műveltető ige esetjelölőjének megválasztása az eszközlő cselekvési szabadságával, feltételezett együttműködési szándékával van összefüggésben. Példamondatait átveszi MIKOLA (i. m. 115) is.

A japán esetében az alapige intranszitiv; az *o*-val jelölt direkt tárgyeset áll szemben a *ni*-vel jelölt, az esethierarchiában alacsonyabb rangú esettel, amely az indirekt tárgyak és passzív ágensek kifejezésére szolgál:

- (25) a) *Taroo ga Ziroot o ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroot DT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo kényszerítette Ziroot, hogy menjen.'
- b) *Taroo ga Ziroot ni ik-ase-ta.*
 Taroo ALANY Ziroot IT megy-MŰV-MŰLT
 'Taroo megkérte/rávette Ziroot, hogy menjen.'

A dravida nyelvcsalád déli ágába tartozó, Indiában beszélt kannada nyelv annyiban más, mint a magyar és a japán, hogy nem az intranszitiv, hanem a tárgyas igék műveltetésekor él a szóban forgó különbségtétellel, illetőleg, hogy az ellentét a dativus (kevesebb kontroll) és az eszközeset (nagyobb kontroll) között áll fenn:

- (26) a) *Avanu nanage bisketannu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-DAT kétszersült eszik-MŰV
 'Megettettem engem kétszersülttel.'
- b) *Avanu nanninda bisketannu tinnisidanu.*
 ő-NOM én-INSTR kétszersült eszik-MŰV
 'Rávettem/elérte, hogy megegyem a kétszersültet.'

A bolíviai kecsuában két tárgyesetű bővítmény is állhat a mondatban a nyelvtani helyesség sérelme nélkül, lehetővé téve az accusativus/instrumentalis kettősséget tranzitív bázisú esztváltásnál (SAKSENA i. m. 820):

- (27) a) *Nuqa Fan-ta rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-ACC kő-ACC visz-MŰV-1SG.
 'Juannal vitettem a követ.' (kényszerítve)
- b) *Nuqa Fan-wan rumi-ta apa-či-ni.*
 én Juan-INST kő-ACC visz-MŰV-1SG.
 'Rávettem/megkértem Juant, hogy vigye a követ.' (nem kényszerítve)

Vannak persze olyan nyelvek is, amelyekben ilyesfajta szemantikai-pragmatikai tényezők nem játszanak szerepet az esztváltásban, így az csupán az esethierarchia elvére épül. Közéjük tartozik COMRIE szerint például a török, amelyben az intranszitiv alapú ige kivitelezője mindig tárgyesetű, a tranzitív mindig dativusba kerül, a ditranzitivé (amely direkt és indirekt tárgyat is tartalmaz) vagy szintén dativusszal, vagy a *taraf*□*ndan* névutóval van jelölve, mindenesetre nem mutatja a kérdéses jelentéskülönbséget (COMRIE 1981. 176).

9. Összegzés. — Ebben a dolgozatban amellet érveltem, hogy a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben szemantikai-pragmatikai tényezők is befolyásolják a műveltető szerkezet eszközlőjének esetjelölését. Az eddigi szakirodalom két versengő általánosítását összevetve kiderült, hogy HETZRONNAK a hazai szerzők munkáiban kevesebbet emlegetett szempontját az instrukcióadásról/kényszerítésről újra kell értékelni, és a tematikus szerep fogalmán keresztül be kell építeni a modern elméleti apparátus kínálta magyarzatba. Láttuk azt is, hogy a műveltető szerkezet jelentésének három rétege van: az alapkijelentésé, a MMORF-é, valamint a tárgy-, illetve eszközeset ragja által hordozott implikaturáé. Ez utóbbi természetesen csak az intranszitiv igékből létrehozott képzések esetében nyilvánul meg, hiszen csak itt van mód a ragok közötti választásra.

A műveltetés ilyenformán a magyarban is összetett nyelvi jelenség: kimerítő leírására csak a morfológia, szintaxis, szemantika és pragmatika interakcióját feltételező megközelítés vállalkozhat.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

Interaction between linguistic levels in causation: What do alternative case-endings mean?

It has been commonly observed in cross-linguistic studies that a semantic difference usually correlates with the alternative case-marking patterns of the causee argument in causative constructions. This paper aims to prove ROBERT HETZRON's parallel findings concerning the derivation of Hungarian intransitives by taking examples from written texts and classifying a large set of verbs. The analysis shows that current theoretical/descriptive accounts should be complemented with the consideration of instruction giving vs. coercion. In this way, the meaning of the causative construction can be seen to have three distinct components involving the meaning of the base sentence, the abstract meaning of the causative morpheme *-tat*, and a default inference or, technically speaking, generalized conversational implicature linked with the two possible case-markers (accusative and instrumental) in which the presumptive degree of control retained by the causee is conveyed — but the third layer appears only when the base verb is intransitive. The author's main conclusion is that causatives in Hungarian require a complex approach combining not only morphology and syntax but semantics (and pragmatics) as well.

ATTILA LÁSZLÓ NEMESI